

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Кенесары Қасымұлы басқарған ұлт-азаттық қозғалысына қатысқан атақты қазақ батырлары

Кенесары ханның басшылық етуімен 1837–1847 жылдары жүргізілген ұлт-азаттық қозғалысының негізгі мақсаты Абылай хан тұсындағы аумақтық тұрақтылықты қалпына келтіру болып табылатындығы айтылған. Кенесары Қасымовқа қазақтың үш жүзі руларының едәуір бөлігін өз туы астында біріктіре алғандығына көңіл бөлінген. Оның жасақтарының текшілдері арасында атақты халық батырлары болғандығы көрсетілген. Қазақ жерлерін әскери отарлауға, Қоқан бектерінің озбырлығына қарсы жүргізілген жаппай күрестің ұлт-азаттық сипат алғандығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: көтеріліс, саясат, қазақ батырлары, шайқастар, тәуелсіздік, отарлау, ерлік, жыр-дастандар, халық мұрасы.

1822–1824 жылдары қазақ жерінде отаршылықтың жаңа кезеңі басталды. Хандық билік жойылды. Қазақ елі орыс мемлекетінің губернияларының құрамына енді. Қазақ елінің бір бөлігі — Бөкей Ордасы Нарын құмында резервацияға айналды. Енді Астрахан, Сібір, Орал казактарының әскери отаршылдары қазақ елін жағалап емес, оның жүрегінен, кіндігінен, қолқасынан алып, шұрайлы жерін тартып ала бастады.

Қазақ елінің басына күн туды. Міне, осындай сәтте тарих сахнасында Сырымдай, Исатайдай, Махамбеттей, Есеттей, Жанқожадай, Кене хандай ұлы перзенттер көрінді.

1822–1824 жылдары хандық билік біржола жойылған кезде хан Кене Қазақ хандығы үшін күресті, өйткені бұл кезеңде Ресей патшалығы қазақ елінің ішкі саясатына құныға араласа бастады. Қазақтың көптеген би-болыстарына шен беру тәсілі арқылы бір-біріне айдап салып, қарсы қоюға күшін жұмсады. Соның кесірінен ұлт-азаттық көтерілісінің көсемі Кенесары хан Қасымұлына аға сұлтандар, би болыстар толық тірек бола алмады. Осындай қиын шақта Кенесары ханның әскері де, бар тірегі де Ағыбай, Таймас, Иман, Басықара, Жанайдар, Бұқарбай, Жәуке, Жекебатыр, Бұғыбай секілді халық арасынан шыққан ержүрек батырлар болды. Сол замандағы қазақ батырлары өздерінің жасақтарымен Кенесарының қасында болып, оның бұйрықтарын екі етпей орындап, жеңіске жетіп жүрді. Бір аңызда былай делінеді: *Кене ханның қол астына қазақтың батырлары бастаған 14 мың қол жиналды, ат жақсысын мінді, сауыт жақсысын киді. Бұлар өздерінің ордасын Алтай-Қарлықтың ортасы — Құланөтпеске тікті. Кіші жүз, Ұлы жүзден де қайраты бойына сыймай келген атақты батырлар да Кененің қолына қосылып жатты.*

Тағы бір мәтінді оқып көрелік:

Қайраты қара бастан қайтпаған алып ер Тамадан Жолдыаяқ батыр, Өмірзақ Тоғалақ батыр, Құшақ Бәйтелі батыр, Тарақты Құлжан батыр бастаған батырлар 10 мың әскермен Кененің Көкшетаудағы бекініс қамалына қосылды. Әскері көбейіп, күші артып, енді Николайға ойран салуға ойлады [1].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз Кенесары ханның ұлт-азаттық көтерілісіне қатысқан, аттары аңызға айналған кейбір батырларымыздың туған жерлері мен олар туралы шағын мәліметтер беруді жөн санадық.

Кенесары басқарған көтеріліске қатысқан белгілі Ұлы жүздің батырлары. Халық әңгімесінде Ұлы жүзден шыққан көптеген батырлар қол бастап, халқының тәуелсіздігі үшін аянбай қызмет еткен. Олардың ішінде өте-мөте айрықша көзге түскен Ұлы жүздің келесі батырлары [2]:

1. Саурық Стамбекұлы. Бұқар жыраудың «Қалданменен ұрысып...» деген өлеңінде [3]:

*Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Сондағы жолдас адамдар:
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,*

*Шақшақұлы Жәнібек,
Сіргелі қара Тілеуке,
Қарақалпақ Қылышбек,
Тігеден шыққан Сатай, Бөлек,
Шапырашты Наурызбай,
Қаумен Дәулет қасында,
Бақ-дәулеті басында, —*

деген жолдар бар. Осы толғауда айтылған Дәулет батыр Саурықтың үлкен атасы. Өз әкесі Стамбек, оның әкесі Қашке де батыр болған адамдар. Кенесары Іле бойына келгенде Саурық қол түзеп Кенеге барып қосылғанда, Саурықтың қолының ішінде әкесі Стамбек те болған. Саурық Кенесарының тапсыруымен елшілік қызмет те атқарады. Ұрыста қол бастап алдыңғы қатарда болады. Кенесары қолға түскенге дейін қасында болып, ұрыспен шегінеді. Өштескен манаптар кейін андып жүріп, жасырын жасақ жіберіп, абайсызда Саурықты қайғылы қазаға ұшыратқан.

2. Бәйсейіт Тойшыбекұлы. Ұлы жүздің Дулат тайпасына жататын Ботбай руының шағатайы болады. Бәйсейіттің әкесі Тойшыбек, оның ағасы Кәрім — «Қос батыр» атанған адамдар. Кенесары келгенде олар қарсы алып, оның әскеріне қосылған батырлар. Патшаның отарлау саясатына, онымен қатар манаптардың сатылушылық істеріне қарсы аянбай күресіп, Бәйсейіт кейін Қоқанд (Қоқан) бектеріне қарсы күресте қаза тапқан.

3. Орман Бимембетұлы. Батырлықпен бірге Ормандағы айрықша бір қасиет шешендік болған. Сондықтан да Кенесары хан Орманды елшілік қатынас жағына көбірек пайдаланған. Халық әңгімелері Орман Бимембетұлының Қытайға және Қырғыздарға бірнеше рет елші болып барғанын айтады.

4. Сұраншы Ақынбекұлы. Саурық пен Сұраншы немерелес. Екеуінің әкелері Стамбек пен Ақынбек бірге туған адамдар. Сұраншы да кейін Қоқанд бектеріне қарсы күресте қаза тапқан.

5. Бұғыбай Тезекбайұлы (1812–1893). Ұлы жүз құрамындағы Ысты тайпасынан шыққан батыр. Қазақ халқының азаттық жолында күрескен Кенесарының сенімді серігі, бас батыры болған. Елдегі көнекөз қариялардың айтуы бойынша, Кенесары хан XIX ғасырдың 46 жылдары Ұлытауда Ресей отаршылдарына қарсы күреске жасақ құрып жатқанда, Шу өңіріндегі атақты Бөлтірік биге: «Ат, ертоқым, қару-жарағымен жүз жігіт берсін немесе жүз жігітке татитын, жол бастайтын бір жігіт берсін», — деп кісі жібереді. Сонда Бөлтірік би ақ батасын Бұғыбайға беріп, Кенесарыға жіберіпті. Ұлт-азаттық күреске қатысып, ерлігімен көзге түскен Бұғыбайдың ерлігін Нысанбай жырау «Кенесары–Наурызбай» дастанында, арқалы ақын Шашубай Қошқарбаев «Наурызбайдың Саржанды жоқтауында», Доскей ақынның «Кенесары» дастанында жырға қосқан. М.Әуезовтың «Хан Кене» аталатын пьесасында Бұғыбай батыр бейнесі негізгі кейіпкерлердің бірі ретінде берілген. Батыр баба қорғаны Аңырақай тауының солтүстік-батысындағы Сарыбас тау деген жерде.

6. Тойшыбек Қасаболатұлы (1783–1868). Ұлы жүз құрамындағы Дулат тайпасының Ботпай руынан шыққан батыр әрі би. Тойшыбек батыр Қоқанд хандығының басқыншыларына қарсы соғысқан. Кенесары ханның сенімді батырларының бірі аталған. 1846 жылы Кенесары қолының Ұлы жүз жеріне келген кезде, әділ би әрі батыр Тойшыбек Кене ханға барынша қолдау көрсеткен. Кенесары қырғыз жерінде жеңіліс тапқан соң, Тойшыбек батыр орыстардың отаршылдық саясатына қарсы шыққан. Батырды Шу өзенінің бойында жерлеген. Ұрпақтары Жамбыл, Алматы облыстарында тұрады [4]. Жоғарыда есімдері аталған атақты батырлар туралы Жетісудың саңлағы атанған, Жамбылдың ұстазы Сүйінбай Аронұлы қырғыздың ақыны Қатағанмен айтысқанда былай деген:

*Қазақ, қырғыз егесін,
Шабысып, ұрсып, шегесін,
Елші түнеп қаңтарда,
Екі Орман сөйлесіп,
«Қосылайық Кенеге
Ел-жұрт болып бірлесіп», —
Дегенде сенің Орманың
Қысы бойы болмаған.
Саурығым мен Бәйсейіт
Сонда найза қолға алған.
Қолды бастап Бұғыбай
Лашындай самғаған.*

7. Байзақ Мәмбетұлы (Байзақ датқа). Оңтүстік өңірде Қоқан хандығына және Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық күресті ұйымдастырушы батыр. Ол Тараз аймағында елді отырықшыландыруға көп күш жұмсаған. Оңтүстік өңірді Қоқанд хандығы басып алғаннан кейін, ағасы Бәйтерекпен бірге сұлтан Рүстем Асфендиярұлы бастаған 1821 жылғы көтеріліске қатынасады. Көтерілісшілер қатты жазаланса да, Байзақ беделді адам ретінде, өз руластарына датқа болып тағайындалады. Байзақ Мәмбетұлы Қоқанд отаршыларының айтқанына көнбей, қазақтардың мүддесін қорғай отырып, тәуелсіз саясат жүргізуге ұмтылады. Отаршыларға қарсы күресте Кенесары Қасымұлының сенімді серігі ретінде танылады. Оның сарбаздары Кенесары қолына қосылып, 1841 жылы Қоқандтың бірнеше бекінісін алады [5]. Кенесарымен бірге болған Бұғыбай, Саурық, Бәйсейіт, Орман, Таятай, тағы басқа Ұлы жүз батырлары, Кенесары мен Наурызбай қолға түскесін ғана шегінген. Олар да қоршауда болған (дала жағынан). Бірақ та соғыс арқылы таумен шегініп, құтылып кеткен. Кене ханның қолға түсуінің негізгі себебі: «Соғыста жаудан қашқан хан, хан бола алмайды. Сайдан шыққанымыз — майданнан шыққанымыз, қашқанымыз. Қашсам мен хан емеспін», — деушілігі болу керек.

Кенесары басқарған көтеріліске қатысқан атақты Орта жүз батырлары. Кенесарының қасында қазаққа белгілі Орта жүздің мына батырлары болған:

1. Ағыбай батыр Қоңырбайұлы. Руы — Арғын тайпасына жататын Шұбыртпалы. 1802 жылы туған Ағыбай батыр — Кенесары ханның бас батыры дәрежесіне көтерілген қолбасшы. Ол патша әскерімен шайқастарда ұтымды әдіс-айла, тосын тапқырлық қолдану арқасында әрдайым жеңіске жетіп отырғандықтан, «Ақжолтай Ағыбай» атанған. Халық арасында оны руын көрсетіп, Шұбыртпалы Ағыбай деп те атайды. Батырдың сарбаздары дұшпанға «Ағыбайлап» шабатын болған. Ағыбай батыр Кенесары көтерілісі тұсында орыс бекіністеріне үзбей шабуылдар ұйымдастырып отырған. Оның қолының Қарқаралы, Ақтау, Ақмола және т.б. орыс қамалдарына жойқын шабуылдарға қатысқаны белгілі. Ағасы Саржанның қарулас досы әрі өзінің құрдасы болғандықтан, Кенесары Ағыбайды жақын тартып, «Көсе» деп атайды екен. Ағыбай батыр шүңірек көзді, биік денелі, қолы ұзын болыпты. Жүзіктермен әшекейленген найзасын құланның терісінен жасалған белдікпен байлап жүреді екен. Бірде Кенесарыға: «Басқаларға мың басы, бес жүз басы деп лауазым беріп жатасыз, неге Ағыбайға мұндай шен бермедіңіз?» — деп сұрағандарға, Кенесары: «Менің алдыңғы сапымадағы сарбаздарым соғысқа «Абылайлап!» кіргенде, басқалары «Ағыбайлап!» шабады. Сондықтан батырға бұл шендер лайық деп ойламаймын» [6], — деп жауап берген екен. Атақты импровизатор-ақын Иса Байзақов «Қойшының ертегісі» атты тарихи жырында [7] Ағыбайдың қайсар тұлғасын былайша суреттейді:

*Ертеде болған екен ер Ағыбай,
Ол кезде ер болмапты Ағыбайдай,
Баяғы Кенесары заманында
Ерлігін көрсетіпті елге талай.*

*Білмеген Ағыбайды ел болмаған,
Тең келіп, қарсыласар ер болмаған,
Ағыбайдың Үш жүзге даңқы кетіп,
Ол кезіп, ол бармаған жер болмаған.*

*Ағыбай ешбір жанға бас ұрмаған,
Басынан дұшпан ісін асырмаған.
Жалғызы Ағыбайды бөзеген жоқ,
Қандай жау есіл ерге тор құрмаған.*

«Ақжолтай Ағыбай батыр» кітабының авторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағатының бас директоры М.Әбсеметов даңқты батыр жайлы мынадай тың деректер ұсынады [8]: «Кенесары хан Қырғыз Алатауындағы бір-екі соғыстан кейін «жердің жайын білмейді» деп талай соғыста бас батыр болған Ағыбайды қолбасшылықтан алып тастайды. Оның орнына Шапырашты Бұғыбайды сайлайды. Бұған дәлел Нысанбайдың жырында Ағыбай көп қайрат көрсеткенімен, жай батыр есебінде соғысып жүреді. Бірақ Қырғыз Алатауында соғыс сәтсіз болып, көтеріліс жеңіліске ұшырады. Бұл соғыста Наурызбайдың астындағы Ақауыз атқа оқ тиіп, Наурызбай жаяу қалып, Қортайлақ деген ат шабысқа

жарамай, қырғыздар қалай болғанда Наурызбайды қолға түсіруге қамағанда, Ағыбай батыр бастаған сегіз кісі жауды Наурызбайға өткізбей алып шыққан. Ақыры Кене хан қолға түскен соң, Наурызбай, Ағыбай, Меңдібай, Дулат, Бұқарбай, Үкілі Қошқарбай, Шәкір, Жәуке, Толыбай, Нысанбай, тағы басқа батырлар жаудың қоршауында тұрып кеңес құрады. Ағыбай, Үкілі Қошқарбай мен Толыбай тауға көтеріліп, жаудың салған қамалын, оған қосылған қалың әскерін көреді. Арқаның сайдағы шұңқырына дейін білетін Ағыбай батырға Алатау бір жұмбақ болатын. Ағыбай шымыр Байұзақ пен дулат Бәйсейітке сенуші еді. Жолбасшы Бұғыбайға сенген Кенесары өзі қолға түседі. Сонда Наурызбай қайраттанып: «Не де болса қалған 300 қолмен қоршауды бұзып, Кене ханды құтқарайық», — деді. Ағыбай батыр: «Науанжан, жау Кенені өлтірмес, құрылған қақпаннан аулақ болайық, жауға жем болмайық, аз ғана күшімізді жиып қоршаудан шығып, қырғызға елшіні жіберейік. Олай болмаса, жаудың зеңбірегінен қанымыз төгіледі. Әркім бет-бетімен қашады, тұрымтай тұсына, балапан басына», — дейді. Науан: «Ей, Ағеке, — деп жылап тұрып айтыпты, — бұрынғының сөзі бар ғой, «Екі қатынның баласы — екі ру ел» деген, мен Кене ағамды не жаудан арашалап алайын, не бірге өлейін, елдің өсегінен қашып», — деп, Наурызбай есіл ерлермен қоштасып, Кене хан тұтқынға түскен жерге бет алады. Ағыбай бастаған 300-дей батыр қоршаған қамалды бұзып, көбі мерт болып, 80 батыр зор ерлік көрсетіпті. Қырғыз Алатауынан қайтқан Ағыбайдың қолын Абакумов пен Черняевтің әскері қоршап алып, зеңбіректерімен атады. Сөйтіп, Америкадағы үндістерді қырған ағылшындардың қанды ісін қайталайды. Талай қазақ өз топырағында үлкен қырғынға ұшырайды. Сол кезден бастап қазіргі Жамбыл облысының Мойынқұм ауданының «Айдарлы» мен «Көктерек» кеңшарларының аралығында Шу өзенінің оңтүстік жақ беткейін ел екі атпен атайды. Біреуі «Арғын қырылған» дейді, екіншісі «Арғын өткелі» дейді. Көтеріліс біткен соң, 1847–1849 жылдар аралығында Ағыбай батыр орыс отаршылдарымен қанды майданда тайсалмай соғысады. Бұл жылдары Абакумов пен Черняев және оларға ергендерді үш рет шабады. Кенесары-Наурызбай кегі үшін қырғыз манабы Кәрібоздың басын шауып, Жантай мен Жанқараштың алдына тастайды. Кейін қырғыздың ханы Орманды Ағыбайдың досы, қырғыздың Балбай батыры мерт қылады. 1849 жылы Ақ патша Ағыбайды мойынсұнуға әрекет жасайды. Бірақ 1855 жылы, қарқаралы шенеунігі Трусовтың дерегіне қарағанда, Ағыбай батырға ерген ел «бұл қырғыздар мойынсұнуға әлі көндікпеген және басқаларға қарағанда шетінен жауынгер, барлық үйде дерлік найза, көбінде оқ-дәрімен атылатын қару бар», — деп жазылған еді.

Ағыбай батыр қартайған шағында Бетбақдала шөлі мен Балқаш өңірі аралығындағы Тайатқан-Шұнақ атты жерде егіншілікпен, балықшылықпен айналысқан. 1885 жылы Ағыбай батыр қайтыс болғанда патша әкімшілігі оның денесін Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи (Ясауи) кесенесіне жерлеуге рұқсат бермеген. Батыр өзі өмірінің соңғы кезінде мекендеген сол Тайатқан-Шұнақтағы Босаға өзенінің алқабында жерленген. Ағыбайдың кіндігінен Аманжол, Аманбай, Сопы, Дуана сынды ұрпақтары тараған. Батырдың шөбересі Тарғын ақсақалдың айтуынша, Ақжолтай Ағыбай батырдың шешесі Қойсана — Тарақты Байғозы батырдың қызы. Қойсана бәйбіше Ағыбайға екіқабат күнінде көшіп келе жатқанда алты қарақшы ізіне түседі. Қолында бақаны бар Қойсана алтауын ұрып түсіре береді. Жау бірін-бірі сүйеп, жалғыз әйелден жеңілген соң біреуі тұрып: «Қайтайық, бұл әйелдің күші емес, ішіндегі арыстанның күші ғой», — деп жүріп кеткен екен [9].

Ағыбайдың шешендігі мен ақылдылығы «Үйсін Бөлтірік батыр», «Көтібардың асы», тағы басқа тарихи аңыз-әңгімелерден жан-жақты көрініс тапқан. Ағыбай Қоңырбайұлының сан қырлы тұлғасы М.Әуезов, І.Есенберлин, Д.Әлімбаев, И.Байзақов, Ж.Алтайбаев, тағы басқа ақын-жазушылардың шығармасында сомдалған. Ақжолтай Ағыбай батырдың ел тарихындағы алатын орнын айқындап, құнарлы зерттеулер жүргізуде Е.Бекмаханов, Е.Ысмайылов, С.Қирабаев, З.Ахметов, тағы басқа ғалымдардың еңбектері өнегелі жол, игілікті қадам болып табылады.

2. Иман батыр Дулатұлы (1780–1847). Орта жүз құрамындағы Қыпшақ тайпасының Кедел руынан шыққан батыр. Ресей отаршылдарына қарсы көтеріліс қайраткері, Амангелді Имановтың атасы. Арғы атасы Қосай, өз әкесі Дулат жоңғар шапқыншылығына қарсы күресте ерлік көрсеткен батырлар болған. Торғай, Жыланшық өзендерінің аңғарын жайлаған. Иман батыр Кенесары әскеріне 1839 жылы қосылды. Есіл өзені жағасындағы Көкалажар қамалын Кенесары әскері қоршауға алғанда гарнизондағылар көтерілісшілерді жақындатпай ұзақ атысады. Сонда Иман батыр кішігірім тобымен байқатпай барып, қамалдың сыртынан сокқы беріп, оған басып кіреді. Шайқас аяқталған соң Кенесары сарбаздарын жинап, ерлігіне таңданғанын айтып, «менің қасымда жолбарыстай қайратты, түлкідей айлалы Айкеңнің болғанына өте ризамын» дейді. Сонан кейін Кенесары құрметінің белгісі ретінде батырды «Айеке» деп атап кетіпті.

1844–1845 жылдары Кенесары басқарған ұлт-азаттық көтеріліс шын мәнісіндегі шайқасқа айналып, өзінің шарықтау шыңына көтерілді. Иманның осы тұстағы қимылдары туралы халық ақыны О.Шипин 1942 жылы баспадан шыққан көлемді, тарихи деректері мол «Амангелді» дастанында:

*Адырлы, Байтоқ деген қос қалаға,
Бас болып Иман батыр асыр салды... —*

деп жазды. Осы шайқаста Иман мыңдығы дұшпанның 300-дей адамын тұтқын еткен. Бұл жауды тас-талқан етіп жеңді деген сөз. Иман батырдың ақыл-парасатын, адалдығы мен әділдігін, өткірлігі мен табандылығын жоғары бағалаған Кенесары оны Ағыбай батыр, Шоқпар шешен, Сайдақ қожа, інісі Наурызбаймен бірге хан Кеңесінің мүшесі еткен. Иманның жасақ арасындағы беделін құрметтеп, есімін атамай «Айеке, Көсем көк, Бозжорға» деп атаған. Осы атақтарына сай Иман батыр да ханға берген сертіне адал, дұшпанына қатал бола білген, қашан да хан жорығының ынтымағы мен бірлігін сақтауға күш салған.

1847 жылы бірқатар қазақ батырлары аттарының басын кері бұрғанда берген антынан таймай, ханмен бірге қырғыз манабы Орманға қарсы Кекілік тауының шығыс беткейіндегі шайқаста, қазіргі Тоқмақ қаласының маңындағы Майтөбе деген жерде қолға түсіп, қаза тапқан. Осы соғыста Иман батырмен бірге оның туған бауырлары Тауық, Кейкі, Қарауыл және үлкен ұлы Бердәлі де мерт болған. 2000 жылы қыркүйекте Қостанай облысының Амангелді ауданының орталығында Иман батырға ескерткіш орнатылды [10]. Сонымен, талай-талай шайқастарда қасарысқан қас дұшпанды қаусата жеңген Иман батырдың ісі аңызға, аты ұранға айналған.

3. Таймас батыр Бектасұлы (1786–1870). Арғын-Алтай тайпасына жататын Қареке руынан. Ол өз заманында ел бостандығы үшін өлшеусіз үлес қосқан қолбасы. Бұл туралы көрнекті тарихшы-ғалым Е.Бекмаханов өзінің еңбегінде былай деп жазады: «Баянаул округтік приказындағы Төрткүл болысының көтеріліске шыққан қазақтарын Таймас Бектасов басқарды. Кейіннен Кенесарының жанында елеулі рөл атқарды және оның әскери мәселелер бойынша ең жақын кеңесшілерінің бірі болды. Таймас Бектасовты Кенесары қатты сыйлап, жақсы көрді. Сол уақыттағы ресми үкімет құжаттарында Таймас Бектасов туралы былай делінген: «Ол Кенесарыдан бір елі қалмайтын және орыс отрядтарына шабуыл жасаған сайын істің басы-қасында болып, орыстарға қалай қарсы тұру керек екенін айтып, Кенесарыға көбінесе жөн-жоба көрсетіп отырды, сонысы үшін Кенесары оны жақсы көретін және онымен бір табақтағы тамақты бөліп жейтін» [11]. Таймас батырдың асқақ бейнесі ерлерін қадірлейтін елі барда қазақ баласының жүрегінде мәңгі сақталады. Бұл жөнінде көрнекті жазушымыз Ілияс Есенберлиннің тарихи «Көшпенділер» трилогиясында нақты айтылады: «Бір төбе басындағы тас обаның жанында үш адам отыр. Бірі Кенесары. Қасындағылары Таймас пен Әбілғазы.

Қасым хан дәуірінен бастап қазақ жерінде таққа отырудың өзінің ерекше дәстүрі болған. Тақта отырған ханның оң жағындағы адамды Маймене, сол жағындағыны Майсара деп атаған. Маймене мен Майсара ең беделді рулардан, ханның оң қолы мен сол қолы тәрізді сенімді адамдардан сайланған. Қасым ханнан бастап Абылайға дейін қазақ хандарының Маймене орнына Арғын, Майсара орнына Қыпшақтан шыққан беделді би, бекзадалары отырып келген. Кенесары хан болғаннан бері, тек Абылайдың ала туын өзінің жасыл туына айырбастағаны болмаса, көбіне ата дәстүрін берік ұстауға тырысқан. Сондықтан — Маймене мен Майсараны хандық соғыс істерінде ең жақын, ең сенімді серіктері Таймас пен Әбілғазыға берген. Таймас Арғын руынан болғандықтан, оны Маймене, сұлтан тұқымынан шыққан өзінің немере інісі Әбілғазыны, нағашы жағынан Қыпшақ болғандықтан, Майсара еткен. Бұл екеуі қай жерде жүрмесін, осы тәртіпті бұзбайтын. Міне, қазір де Таймас ханның оң жағында, Әбілғазы сол жағында отыр» [12; 301, 302].

Таймас батыр Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысы ыдырағанша Қаратау, Сыр бойында Кене ханмен бірге болып, бірге күрес жүргізді. Ол туралы «Қаһар» романында былай деп жазылған: «Кенесары соңынан қуғыншы шықпасын деп отырған жерінен қыс түсе көшті. Кенесарының соңынан мың қаралы үй ерді. Қалған қалың бұқара қаны қарайған ханнан іргесін аулақ салып, өз қоныстарына тарады. Көш алды қара құрымданып ылдига түсіп кеткенде, Кенесарымен бірге төбе басында тұрған Досқожа ақын шыдай алмай, домбырасын қағып-қағып жіберіп, көзіндегі жасын іркіп алды да, қарлыққан дауыспен жыр тоғытып қоя берді:

*Қалдың деп қайран елім, кең қонысым,
Қамығып тұрды Кене жұртын ойлап.
Кене хан енді көшті «я, құдайлап!»*

*Тұрған соң хан қамығып, ел жабығып
Досқожа толғай берді кезін қайрап....*

Көш ұзаған сайын, жыр да ұзай берді. Шыдай алмаған Кенесары алға қарай асыға шаба жөнелді.

Ағыбай, Бұқарбай, Жеке батыр, Иман, Құдайменді, Наурызбай, Бопай, Таймас, Әбілғазы, тағы бір топ кісі аттарын борбайлай қамшылап, соңынан ерді. Осыдан жеті жыл бұрын, көтеріліс басталған сәттен-ақ Кенесарыға қосылған бұл батырлардың ішінде ел билігін қайтадан қолына алған Жоламан сұлтан ғана жоқ еді» [12]. Таймас батыр Кенесары көтерілісі ыдырағаннан кейін Сарыарқаға қайта көшіп келген.

4. Жанайдар батыр Орынбайұлы (шамамен 1818 жылы Ұлытау өңірінде дүниеге келген — XIX ғасырдың 70-жылдары). Арғын тайпасына жататын Сүйіндік руынан. Ол 1837 жылы Ақмола дуанына қарайтын Арғын тайпасының Қуандық, Сүйіндік, Төртуыл, Қойлыбай, Қалқаман, Темеш, Тінәлі руларының жасақшыларын бастап Кенесары әскеріне келіп қосылады. Кенесары Ақмола бекінісіне шабуыл жасар алдында Жанайдарды бас етіп бекіністі барлауға шолғыншылар жібереді. Шабуыл кезінде ерлігімен, мергендігімен көзге түскен Жанайдар Кенесарының сенімді серігі, қол бастаушы батырларының біріне айналады. Жанайдар Орынбайұлы өзінің бауырлары Жанатай, Бектұрған, Өтебайлармен бірге Кенесарыға еріп, он жыл бойы азаттық жолындағы шайқастың бел ортасында жүрген. Жанатай осы жорықта қаза табады. Кенесары мен Наурызбайдан айырылып, көтеріліс тығырыққа тірелген тұста Жанайдар батыр амалсыздан ат басын Арқадағы еліне бұрады [13].

Кенесары бастаған жорықта жүргенде Жанайдар батырдың Баяндағы ата-қонысын өзге рудың адамдары иеленіп алады да, кері қайтара қоймайды. Жер үшін ағайынмен араз болғысы келмеген Жанайдар батыр қазақтың өзге де беделді игі жақсыларымен бірге Петерборға, Ақ патшаның өзіне барады, жер сұрайды. Он жыл бойы өзіне қарсы күрескен батырды сол сәтте қамауға алса да, ешкім патшаның жолына көлденең тұра алмас еді. Бірақ Ақ патша Жанайдардың ел арасындағы абырой, беделі тым жоғары екенін білетіндіктен, қарамағындағыларға оның талабын орындауға тапсырма береді. Сөйтіп, батыр соңына ерген жұртын осы күнгі Терісаққан ауылдық округінің аумағына әкеліп қоныстандырады, Терісаққан болысын ұйымдастырып, болыстық құрады. Ол әрі батыр, әрі әділ кісі болса керек. Сондықтан, ел аузында «Жанайдар хан болмаса да хан орнына, би болмаса да би орнына жүреді» деген сөз тараған.

Атақты Біржан сал Сараман айтысында: «Кім жетер Жанайдарға Алтайдағы, Алты жүз жас бота мен тайлағы бар», — деп жаужүрек батырдың байлығын, парасаттылығын тілге тиек еткен. Жанайдар Меккеге барған қажылық сапарынан қайтып келе жатқанда 1870 жылы жол үстінде қайтыс болған. Атақты батырдан тараған әулеттен қазақ тарихынан ойып орын алған тұлғалар шықты. Жезқазған қаласының бір көшесіне Жанайдар батырдың есімі берілген.

5. Жәуке батыр Назарғұлұлы. 1822 жылы туып, 1904 жылы ұзақ жасап өз ажалынан қайтқан кісі. Тегі — Арғын, арғы атасы Ермектен Бөлтірік, Шағыр туады. Бөлтіріктен Сырлыбай, Сарыбай; Сырлыбайдан Қараман, Төлек, Мәмбетәлі тарайды. Жәуке осы Төлек тармағына жатады. Оны Төлек Жәуке деп атауының да мәнісі осында. Оның ата-бабасы ежелден Ұлытаудың бергі терістік бетіндегі Сарыторғай, Қараторғай, Ашұтасты, Мойылды мен Дәмді бойын жайлаған. Ал Сарыбайдан тарайтын Қырықмылтықтар Ақкөл, Шошқакөл, Шұбалаң, Сужарған, Мұқыр, Шобанкөл, Қазанбасы, қазіргі Рудный қаласы тұрған Сарыбай көлі жағын мекен етіп, Ресей шекарасына дейін шығып кеткен. Сан жағынан көп тараған бұл рулар бүгінде қыз алысып, құдандалы болып кетсе де арғы атамыз Сырлыбай-Сарыбай деп өздерін бір-біріне жақын тұтады. Жәуке Назарғұлұлы Кенесары хан жасағының сапында қол бастап, өшпес даңққа бөленген. Ол хан әскерінің қатарына 16 жасында қосылған. Жастайынан жорық жолында шыныққан Жәуке батыр 1840–1844 жылдардағы Өлкейек өзені бойындағы, Ор қамалы беттегі Толыбай, Ордақонған жақтағы және Екатеринбург станицасына шабуыл кезіндегі шайқастарда батыл қимылдап, айрықша көзге түскен [14]. Төлек Жәуке батыр Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілістің бәріне бастан-аяқ қатынасқан адам. Жорықта Жәукені алға саларда Кенесары хан:

*Тұрғысы асық тәйкесі,
Ұрыстың келді сәйкесі.
Қамал бұзар батырым,
Қайдасың?
Төлек батыр Жәукесі, —*

дейді екен. Досқожа мен Нысанбай жырларында да, әйгілі «Наурызбай – Ханшайым» дастанында да, берісі Нұрхан Ахметбековтің «Қарға» поэмасында да Жәукенің ерлік істері айтылмай қалмайды. Атақты тарихшы-ғалым Е.Бекмаханов та өзінің зерттеу еңбектерінде Жәуке есімін құрметпен атайды.

Таяуда арқалықтықтар қала күнін үлкен қуанышпен қарсы алды. Тағдырдың мехнатын көп шеккен шаһар өзінің 57-ші күзінде үлкен тарихи тұлғаның ескерткішімен толықты. Енді Арқалыққа келушілерді темір жол вокзалынан түскен кезінде Ер Жәуке батыр қарсы алады. Бұл ескерткіш қалаға рух беріп, еңсесін көтеріп тұрғандай. Себебі Жәуке батыр Кенесары ханның ұлт-азаттық жолында күрескен қаһарман сардарларының бірі, Наурызбай батырдың досы. Төлек руынан шыққан Жәуке Назарғұлұлының ескерткішінің бой көтеруіне ұрпақтары демеушілік жасады.

6. Жекебатыр Сарыбасұлы (Сарыбасов). Кенесары хан жасағы сапында ерен ерлігімен айрықша көзге түскен батырлардың ішінде Жекебатыр (шын аты — Тілеміс) Сарыбасұлының есімін естен шығаруға болмайды. Кенесары небір қиын тапсырмаларға жұмсағанда оларды мүлтіксіз орындап, жеке дара көрсеткен батырлығына орай Жекебатыр атанған атақты батырдың Кенесары көтерілісі тарихында өзіндік орны бар. Тілеміс 1805 жылдар шамасында Ұлытау төңірегінде туған. Хан Кененің сәтсіз жорығынан соң, оңтүстіктен оралған ол, елімен Көкше өңіріндегі Қылды-Ноғай болысына қоныс аударады. Сол болыста би болады.

Зерттеуші Торғай Сәдуақастың «Ел мен жер» атты кітабында Жекебатыр Сарыбасұлына қатысты мынандай мәлімет келтірілген: «Жекебатыр туралы архив құжаттарының бірі 1849 жылғы 18 наурызда тіркелген. Бұл аға сұлтан Маңдай Токтамысовтың Сібір шекара басқармасына берген рапорты. Кенесары мерт болып, көтеріліс сәтсіз аяқталғаннан кейін жұрттың көбі елге оралған. Бұлар 1848 жылы Қаракөңгірге келеді. Байман Имановты Көкшетауға жіберіп, туған жерге, Майлыбалта болысына оралуға рұқсат сұрайды. Артынша Қаратаудан бірге оралған белгілі би Бөгенбай Құттықадамовтың ауылымен бірге сол Қылды-Ноғай болысының құрамында қалуды жөн көреді. Алдымен Ресей өкіметінің құзырына қайтадан өтіп, ант қабылдайды. Сөйтіп, оларға кешірім жасалған. Құжатта антың мәтіні келтіріліп, соңына Тілемістің өзі бастап үлкендер қол қойған. Бүгінгі кейбір шежіре-сыр шертушілердің оларды Көкшетау іргесіндегі ауылдар сидырмады, арыз жазған дегені (олардың көп жылқысынан айрылып, ашынып отырғаны рас) жаптым жала, жақтым күйенің кері.

Бұдан әрі ол ауыл ағасы Тілеміс би деп аталады, қарамағындағылар (өзімен 28 адам): Нақы, Көкжал, Байты, Текей, Күсеміс, Күсеп Сарыбасовтар, жесір Ербекті Бердіғожина, Есілбай Жырғалдин, Тәуке Есілбаев, Түгелбай Жырғалдин, Самсы Түгелбаев, Бөгенбай Жырғалдин, Қарауыл Жырғалов, Жанікісі, Бижан Баяновтар, Тәңірберген Жанкісин, Байжан Иманов, Байтөлек Ақжолов, Жанғабыл Боқаев, Аманжол Исин анасымен, Жантелі Құлекин, Наурызбай Талов, Қарымсақ, Токбай Мысықовтар, Жанболсын Тасболатов, Жәутік Білеков бауыры Мұжжанмен, Байсары Жетібаев. Ендігі бір дерек 1866 жылы 12 шілдеде тіркелген. Онда Тілеміс Сарыбасов өз ауылының старшыны, Қайыңқалған деген жерде тұрады. Жасы 60-та деп көрсетілген, сонда ол 1805 жылдар шамасында туған деуге болады» [15].

Жекебатыр Сарыбасұлының қайтыс болған жылы белгісіз. Кенесары жасағында болған белгілі батырдың Арғын тайпасына жататын Атығай руының ішіндегі Қырғыз атасында жақын ағайындары бар. Өзі де қол қойғанда Арғынның көз таңбасын салған. Көкшетау өңірінде Жекебатыр атағы бұрын да болған дейді.

7. Шәкір батыр Қараманұлы. Ол — торғайлық. Руы Қыпшақ (Торы Қыпшақ), оның ішінде Түйішке. Қазақстан Журналистер одағының мүшесі А.Бектемісов «Шәкір Қараманұлы жайлы не білеміз?» деген мақаласында мынандай деректер келтіреді: «Тарихи деректерге жүгінсек, Қыпшақ руы «Токсан екі баулы» деп аталады. Қазақ халқының Қыпшақ тайпасы Ұзын, Торы, Қарабалық, Бұлтың, Көлденең болып жіктеледі. Сол себепті Қыпшақтарды «Бес таңбалы Қыпшақ» деп те атайды. Торы Қыпшақтар ірі-ірі төрт арыс: Қитаба, Түйішке, Көкмұрын, Шашты болып бөлінеді. Шәкір Қараманұлы бабамыз осы Түйішке тармағынан тарайды. Ол 1819 жылы атамекені саналатын Жанкелдин ауданының Көкалат ауылында өмірге келген. Туған жылына қарап, оның ұлт-азаттық көтерілісінің хас батыры Төлек Жәуке бабамызбен түйдей құрдас болғанын көреміз. Батыр Шәкір бабамыздың аталарына тоқталатын болсақ, Түйішкеден — Қарамолла, Сарымолла. Қарамолладан — Қойсары, Қойсарыдан — Досым, Есім, Ыстыбай, Жетім (егіз), Ыстыбайдан — Көшекәлі, Көшекәліден — Қараман, Түмен тарайды. Шежіреге сүйеніп, сәуегейлік айтушылар, Қараманнан туатын Шәкір бабамыздан ұрпақ қалмағанын айтады. Осы орайда балалық балғын шағымда Бектеміс атам айтып отыратын, мына бір әңгіме есімде қалыпты. Атам Кенесары хан мен оның інісі

Наурызбай қырғыздардың қолынан қаза тапқаннан кейін, Шәкір бабамыздың елге келіп, 40 жасында өз ажалынан о дүниеге аттанғанын айтып отыратын. Сондай-ақ атамның аузынан Шәкір бабамыз бұл фәниден бақилыққа аттанғанда, сол үйдегі әжеміз Кіші жүз Жаппас руының бір жігітіне тұрмысқа шығып, Шәкір бабамыздан қалған 5 жасар ұл баланы ертіп кеткенін естігенмін» [16]. Келешекте жоғарыда аты аталған Орта жүз батырлары жайында толығырақ мағлұматтар жарияланып жатса, нұр үстіне нұр болар еді.

Кене хан басқарған көтеріліске қатысқан даңқты Кіші жүз батырлары. «Көне сарай кең дүние, кімдер бір келіп кетпеген», — дейді біздің қазақ. Кеткен көп, келетін ұрпақ та аз емес болар. Ал кеткендер арасында тарихта тек есімі қалғандар ғана емес, сол тарихтың өзін жасап кеткен кесек тұлғалар бар. Осы орайда он жылға созылған соғыста Кенесары ханмен бір тудың астында болып, тұтас қазақ даласына өшпес ерлігімен танымал болған атақты Кіші жүз батырларын атап өткен жөн сияқты:

1. Жанқожа Нұрмұхамедұлы (1774–1860) — Кіші жүз құрамындағы Әлім тайпасының Шекті руынан шыққан батыр. Жанқожа батырдың есімі қазақ баласы үшін аса қадірлі де қастерлі есімдердің бірі. Әрі батыр, әрі би бабамыздың ерлік өмірі жайында әрісі орыс, берісі қазақ тарихшыларының ғылыми еңбектерінде соңғы бір ғасырдан аса мезгілде аз айтылып, жазылып жүрген жок.

Жанқожа батыр туралы тарихи жырларда сол замандағы халықтың басынан кешкен түрлі қиыншылықтар, Хиуа, Қоқандың залым бектерінің елге салған ауыр салығы, зорлық-зомбылығы, орыс отаршылдарының сұғанақтығы, сонымен бірге сыртқы жауға сатылып, оларды ел ішіне енгізіп, өз елін дұшпанға талатқан опасыз жандар мен осы зобалаң, іштей іріген топалаңға тойтарыс беріп, елдің еңсесін тіктеген ерлер мен билердің қажырлы күресі терең суреттеледі. Жаулардың құрған қанды қақпанын басып, шырқы бұзылғанымен, ел басына бұлт үйірілген шырғалаң шақта бір тудың астына, бір батырдың қасына жиналып, тез арада береке-бірлікке келіп, сол арқылы даңқты жеңіске жеткен ел татулығы мен қайсар рухының көрінісі жырда шынайы сомдалады [17].

Сонау XVIII ғасырдың соңғы жылдарында өткен қазақ-қарақалпақ қақтығыстары тұсында, бар жоғы 17 жасында Хиуаның белгілі батырын жекпе-жекте өлтірген Жанқожа содан кейінгі 70 жыл ғұмырында тұлпарынан түспей, азаттық киелі Ақ туын қолынан түсірмей, қартайған жасында да қас жауларымен айқасып өткен. Өзінің ұзақ өмірінде Қоқанд, Хиуа, Ресей басқыншыларымен сан рет сұрапыл шайқастар өткізді. Жанқожа батыр сол ұрыстардың барлығына да қолбасшы әрі басты ұйымдастырушы ретінде қатысып, теңдессіз ерлік, көзсіз батырлық көрсеткен болатын. Сонысымен жанына ерген жауынгерлеріне үлгі болды, халқына қайрат, «елім» деген ерге ерік-жігер берді.

Көнеден жеткен куәгерлердің айтуынша, Жанқожа батыр 1841 жылдың шамасында Кенесары ханмен тізе қосып, атақты Созақ қамалын қоқандықтардың қолынан азат етуге тікелей қатысқан. Хан әскеріне он сегіз күн бойы алдырмаған бекіністі, Кенесарының соңғы үміті — Жанқожа бастаған Шекті батырлары атойлаған шабуылдарымен шеп бұзып алған дейді.

Жанқожа батыр жайында 10-нан (12 мың жол) аса тарихи жыр-дастан шығарылып, ел арасына кең тараған. Солардың арасында Мұсабай, Нұрмағамбет, Лұқпан, Жөкей, Қарман, Нұрсұлтан, Ізжан, Орнықбай сынды ақын-жыраулардың туындыларын ерекше атауға болады. Мәселен, Мұсабай жырау нұсқасын Қазалы бекінісінде қызмет атқарған орыс офицері И.Аничков оның өз аузынан жазып алып, жариялады. 1894 жылы осы зерттеушінің «Қазақ батыры Жанқожа Нұрмұхаммедұлы» атты тарихи очеркі жарық көргені мәлім. Жанқожа жайындағы тарихи жырды Н.Веселовскийден бері қарай С.Сейфуллин, Т.Шонанұлы, С.Мұқанов, Ә.Қоңыратбаев, Б.Шалабаев, Н.Төрөқұлов, С.Садырбаев, Ж.Тілепов, Б.Жүсіпов, тағы басқа ғалым-әдебиетшілер зерттеді [18].

2. Жоламан батыр Тіленшіұлы. Кіші жүз құрамындағы Жетіру тайпасының Табын руынан шыққан батыр. Қазақ халқының XIX ғасырдың 20–30-жылдарындағы Ресей империясының отаршыл саясатына қарсы ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірі. XIX ғасырдың 20-жылдарының басында Ресей империясының Орынбор әкімшілігі Елек өзенінің бойындағы Табын руының жерлерін тартып алып, бекіністер сала бастайды. Орал, Елек, Құрты өзенінің бойында 29 бекініс бой көтеріп, ол Жаңа Елек шебі деп аталды. Ресей империясы әкімшілігінің мұндай отарлау саясатына қарсылық білдіріп, Жоламан бастаған бір топ Табын руының адамдары 1823 жылы 3 қыркүйекте Орынбор генерал-губернаторы Эссенге хат жолдайды. Қазақтардың жер мәселесіне қарайтын комиссия төрағасы Шерғазы хан олардың бұл талаптарын заңсыз деп танып, наразылық қимылдарына қарсы әскер күші қолданатынын ескертті. Мұндай өктем жауап Жоламан батыр бастаған Табын руы қазақтарының қарулы көтеріліске шығуына түрткі болды. XIX ғасырдың 30-жылдарының ортасынан бастап Жоламан батыр Кенесары Қасымұлы жасағымен бірігіп, отаршыл саясатқа қарсы күрес жүргізді. XIX

ғасырдың 40-жылдарының басында Жоламан батырдың өзі Бұхараға қоныс аударады. Одан кейінгі жылдары белгісіз [19].

3. Қыстаубай Жиенәліұлы (шамамен, 1814–1845) — Кіші жүз құрамындағы Әлімұлы тайпасының Шөмекей руынан шыққан батыр. Сыр өңірі қазақтарының Хиуа, Қоқан хандықтарының езгісіне қарсы күресіне, XIX ғасырдың 40-жылдарының Кенесары Қасымовтың Созақ жорығына Жанқожа, Бұқарбай, Тоғанас батырлармен бірге қатысқан.

Қыстаубай батырдың ерлігі туралы Балқы Базар, Т.Ізгілеуов, Шораяқтың Омары, тағы басқа ақын-жыраулар көп жырлаған. Батырдың мәйіті Сырдария ауданы Көктөбе деген жерге қойылған.

4. Бұқарбай батыр Естекбайұлы (1822–1898). Кіші жүз құрамындағы Жетіру тайпасының Табын руынан шыққан батыр, шешен. Бұқарбай батырдың есімі елге 1827–1829 жылдар аралығындағы Күмісқорғанға шабуыл кезінде әйгілі болған деседі көне деректер. Кейін қазақтың соңғы ханы, ұлт-азаттық аталатын үлкен жорықтың көсемі Кенесары баһадүр ханға еріп басқыншы жұртқа қарсы күрескен, тірескен, талай рет жан алысып, жан беріскен. Хан Кененің ерке де, қол бастаған серке інісі Наурызбай батырмен, шұбыртпалы Ағыбай батырмен Бұқарбай баһадүрдің есімі қатар аталады. Ерекше ерліктерімен өзгелерді тамсандырған батыр Бұқарбайдың — Ұлқаяқ, Бұланты, Жыланшық өзендері бойындағы шайқастары мен сол замандағы Созақ, Ақмола бекіністерін алған шабуылдағы алапат қимылдарын қазына қариялар әлі күнге әспеттеп, жүйелеп, майын тамыза отырып, әңгімелеп бере алады [20].

Бірде сексеннен асқан шақта айналасындағы көпті көргеннен сөз естігісі келетін ел ағалары батырға: «Бір кезде қол бастадыңыз, көш бастадыңыз, көпті көрдіңіз, сізден бір ғибратты сөз естігіміз келеді», — деп сауал қойған көрінеді. Сонда батыр: «Бұрынғыдан қалған сөзден артық мен не дейін. Онға келдім — асау тайды бас білдіріп ойнадым. Сол ойынды жиырмаға дейін қоймадым. Жиырмаға келдім — найза менен құрықты қолымда билеттім, саусағымды соған әбден үйреттім. Жиырма бесте — жауларыммен тірестім, тәуелсіздік алу үшін күрестім. Отызға келгенімде — қыран құстай саңқылдадым, ақ алмастай жарқылдадым. Қырыққа келдім — қайратым қамал бұзды, ерітім қалың мұзды. Елуге келдім — елеулі белес екен ел басқардым. Алпысқа келдім — алдымда алты тарау жол жатты, өз жолыңнан өзгер деп маған тіл қатты, бірақ тыңдамадым. Баяғы найзам мен құрығымды қолдан түсіргем жоқ, жау алдында бас иіп кішіргем жоқ. Жетпіске келдім — жетпіс жеңді, қолымдағы найзаны балама алып берді, менде құрық қалды. Қазір сексенге келдім — бірақ әлі де құрық сілтейтін қуатым бар. Алда тоқсан тұр, амандық болса оған да жетем, Алла жазса, құрығымға сүйеніп одан да өтем, одан соң менің жаным сірі емес, бұл дүниеден де кетем. Сендерден бір тілегім бар, менің сол тілегімді ақтандар, найзам менен құрығымды қатар сақтаңдар! Найза қорғаныс, құрық тірлігіне қолғабыс. Тірліксіз дүние — тұл, тал түске дейін керіліп жатпай, әмәнда ерте тұр. Сонда ғана адам болып қаларсың» [21], — деген екен. Бұл Бұқарбай батырдың өмірінің соңғы жылдарында айтқан өсиеті дейді.

Бұқарбай батырдың ерліктері ақын-жыраулардың мұраларында, тарихшы Е.Бекмахановтың зерттеулерінде, жазушы І.Есенберлиннің «Қаһар» романында, зерттеуші Қ.Бердәулетовтың «Бұқарбай» кітабында көрініс тапқан [22].

Жыр жүйрігі Балқы Базар жырау:

*...Ордадан бөкенді айырған
Қанадан асып қайраты
Ерегіскен хандарды
Алтын тақтан тайдырған.
Қысқа күнде қырық шапқан
Жанқожа, Есет, Қыстаубай,
Қасым, Сейіл, Бұқарбай,
Сәмет пен батыр Тоғанас!
Солардан да өткен сұм заман! —*

деп Сыр бойының атақты батырларын жырға қосса, Нысанбай жырау:

*Аянбай бүгін іс көрсет,
Таманың батыр Құрманы.
Кеудедегі шыбын жан —
Ар-намыстың құрбаны!..
Меңдібай, Дулат, Ағыбай*

*Арғыннан шыққан үш жігіт
Шәкір, Жәуке, Толыбай...
Аянбай бүгін іс көрсет,
Табыннан Қабан, Бұқарбай!.. —*

деп толғанған [23].

Бұқарбай батырға жиен болып келетін, қарасөзге қаймақ тұрғызған халық жазушысы Әбділді Тәжібаев «Бұқарбай батыр — нағашым» атты толғау шығарған [24].

Қаншама камал бұзып, қаншама шайқасты басынан өткергенімен, егде жасында еліне оралған Бұқарбай бабамыздың бағы, басы басқа жақта қалмай, өзінің туған жеріне аман-есен оралып, ағайын-туғандарының ортасында, өз ажалынан көз жұмуының өзі Құдай берген ерекше қасиет болса керек.

Қорыта келе айтарымыз, тарих тәуелсіздік жолы — қиын жол екендігін дәлелдейді. Өйткені үнемі 70 жылдан астам уақыт біреуге жәутендеп қараудан танбаған мойынның онайлықпен өз орнына түсуі қиынның қиыны болғаны рас. Бірақ бір үлкен қуаныш бар. Ол — рухани қуаныш. Яғни өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз жанып дегендей, халық қанында қалған азғантай ұлттық намыстың оянып, өзіне қорек тұтатын нәрді бір кездегі рухани қуат көзі болған, алдындағы ұлағатты өнегесі үлгі болған, ел басқарған небір марқасқалары мен батыр, би, көсем, ақсақалдарының даналық жолын қайта тірілтуге талпынып, құлшыныс жасағандығына қуанышымыз қойнымызға сыймай жатқаны ғажап. Бұл деген халқымыздың езіліп біткен мәңгүрттігінен оятатын бірден бір қуатты күш екендігінде сөз жоқ.

Алдағы уақытта біз тәуелсіздіктің бағасын таразылағанда қазақ батырлары жасаған ерліктің, тарихи ерліктің құнын аса қадірлеуіміз қажет. Қазақ батырларының білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғап қалған қасиетті, кең байтақ қазақ жері — бізге, бүгінгі ұрпаққа мұра болып қалған басты игілік осы. Осы қазақ батырларының қаны тамған киелі жеріміздің қойнауындағы, жалпақ тілмен айтқанда, жердің асты, үстіндегі бар байлығымыз — тағы да осы батырларымыздың бізге аманаттаған жан сыры, жүрек нұры. Осыны біз бүгін көздің қарашығындай қадіріне жетіп, сақтай білуіміз парыз.

Қазақ батырлары және олардың ел тағдырындағы тарихи орны дегенде, біз батырлар жырындағы, тарихи жыр, аңыз, дастандардағы тереңнен тамыр тартқан туған жер туралы идеяны бірінші қатарға қоюымыз қажет. Батырлар туралы бірде-бір халық мұрасы осы идеяны айналып өтпеген. Туған жерді қорғау, сақтау, келер ұрпаққа аманаттау, ел бірлігі, ел ынтымағы идеясы — бізге жеткен барлық тарихи, әдеби мұралардың алтын арқауы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Қасқабасов С.* Алаштың арман-аңсары (Кенесары хан халық әдебиетінде) // Егемен Қазақстан. — 2013. — 24 желт. — 6-б.
- 2 *Дилебаев Ә.* Кенесары қозғалысы туралы // Қазақ тарихы. — 2005. — № 2. — 55–57-б.
- 3 *Қалқаманұлы Бұқар жырау.* Ай, Абылай, Абылай! Толғаулар. — Алматы: Жалын, 1993. — 96 б.
- 4 *Махаева А.Ш.* Тойшыбек би және оның заманы. — Алматы: Баянжүрек, 2006. — 202 б.
- 5 Оңтүстік Қазақстан облысы: Энцикл. / Бас ред. Б.Ф.Аяған. — Алматы: Қазақ энцикл., 2005. — 560 б.
- 6 *Бердалы О.* Кенесары (біз ол туралы не білеміз?) // Алтын Орда. — 2011. — № 42. — 20 қазан. — 15-б.
- 7 *Байзақов И.* Қойшының ертегісі // Ақжолтай Ағыбай батыр. — Алматы: Ғылым, 2002. — 354–363-б.
- 8 *Әбсеметов М.* Ағыбай Кенесарыға деген адалдығынан айныған емес // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Ұлт мақтанышы Кенесары Қасымұлы (1802–1847). — 2011. — № 21(33). — 44-б.
- 9 *Әбсеметов М.* Шұбыртпалы Ағыбай және оның батыр бауырлары // Жаңа Сарыарқа. — 2007. — № 5. — 58–65-б.
- 10 *Иман батыр* // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Ұлт мақтанышы Кенесары Қасымұлы (1802–1847). — 2011. — № 21(33). — 21-б.
- 11 *Бекмаханов Е.* Қазақстан XIX ғасырдың 20–40-жылдарында: Оқу құралы. — Алматы: Санат, 1994. — 416 б.
- 12 *Есенберлин І.* Он томдық шығармалар жинағы. — Т. 7. — 3-кіт. Көшпенділер: Тарихи трилогия. — Алматы: Жазушы, 1986. — 328 б.
- 13 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия: 3-т / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2001. — 720 б.
- 14 *Ахметов Қ.* Ұлытау. — Астана: Фолиант, 2006. — 344 б.
- 15 *Сәдуақас Т.Қ.* Ел мен жер. Көкшетау — Қызылжар — Омбы — Құсмұрын — Ұлытау — Астана аймағы: Тарихи-танымдық жин. — Алматы: Дайк-Пресс, 2003. — 566 б.
- 16 *Бектемісов А.* Шәкір Қараманұлы жайлы не білеміз? // Қазақ. — 2012. — № 31–32 (597–598). — 3–10 тамыз. — 5-б.
- 17 *Тойшанұлы А.* Эпос әлемінде — Ер Жанқожа // Ана тілі. — 2014. — № 25 (1231). — 26 маусым — 2014. — 2 шілде — 9-б.

- 18 Оңалысқызы Г. Ел қорғаны // Орталық Қазақстан. — 2014. — 21 маус. — 5-б.
- 19 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. — 4-т / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2002. — 720 б.
- 20 Баймаханов Қ. Ертеде еңіреген бір ер өткен... // Егемен Қазақстан. — 2012. — 29 қырк. — 8-б.
- 21 Оспан С. Ел мақтаны — Бұқарбай // Жұлдыз. — 2012. — № 7. — 196–199-б.
- 22 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия: 2-т. / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1999. — 720 б.
- 23 Мақсұдов С., Айбосынов Ш. Бұқарбай батыр // Егемен Қазақстан. — 2012. — 26 қырк. — 9-б.
- 24 Жанаев А. Сайын даланың сардары (Бұқарбай батырдың туғанына — 200 жыл) // Егемен Қазақстан. — 2012. — 11 қырк. — 9-б.

Р.С.Каренов

Знаменитые народные батыры, принявшие участие в народно-освободительной борьбе под предводительством Кенесары Касымұлы

В статье отмечено, что главной целью народно-освободительной борьбы под предводительством хана Кенесары в 1837–1847 гг. являлось восстановление целостности территориальных пределов Казахстана времен Абылай хана. Подчеркивается, что Кенесары Касымову удалось объединить под свои знамена значительную часть казахских родов трех жузов; в числе предводителей отрядов были знаменитые народные батыры. Сделан вывод о том, что всеобщая борьба против военной колонизации казахских земель, засилья кокандских беков придала данному восстанию освободительный характер.

R.S.Karenov

The famous folk batyrs who participated in the national liberation struggle led by Kenessary Kassymuly

It's noted that the main purpose of the national liberation struggle under the leadership of Khan Kenessary in 1837–1847 years was the restoration of the integrity of the territorial limits of Kazakhstan times Abylay Khan. Emphasizes that Kenessary Kasymov succeeded in uniting under its banner a significant part of the Kazakh clans three zhuzs. It is shown that among the leaders of the groups were famous warriors of the people. It is concluded that the universal struggle against the military colonization of the Kazakh lands, the dominance of the Kokand Bolsheviks gave this insurrection liberation.

References

- 1 Kaskabasov S. *Egemen Kazakhstan*, 2013, December, 24, p. 6.
- 2 Dilebayev A. *The history of Kazakhs*, 2005, 2, p. 55–57.
- 3 Kalkamanuly Buhar zhyrau. *Hey, Abylay, Abylay!: Thinking*, Almaty: Zhalyln, 1993, 96 p.
- 4 Makhayeva A.Sh. *Bi Toiyshybek and his time*, Almaty: Bayanzhurek, 2006, 202 p.
- 5 *South Kazakhstan Province: Encyclopedia* / Edit. B.G.Ayagan, Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2005, 560 p.
- 6 Berdaliev O. *Golden Horde*, 42, 2011, October, 20, p. 15.
- 7 Baizakov I. *Lucky Agybay warrior*, Almaty: Gylym, 2002, p.354–363.
- 8 Absemetov M. *Star family. A legendary figure: Pride people Kenessary Kasymuly (1802–1847)*, 2011, 21 (33), p. 44.
- 9 Absemetov M. *New Sary-Arka*, 2007, 5, p. 58–65.
- 10 *Star family. A legendary figure: Pride people Kenessary Kasymuly (1802–1847)*, 2011, 21 (33), p. 21.
- 11 Bekmahanov E. *Kazakhstan 20–40 years of the XIX century: Textbook*, Almaty: Sanat, 1994, 716 p.
- 12 Yesenberlin I. *The third book — Nomads: Historical trilogy*, Almaty: Zhazushy, 1986, 328 p.
- 13 *Kazakhstan. National Encyclopedia: / Edit. A.Nysanbayev*, Almaty: Home Edition Kazakh Encyclopedia, 2001, 720 p.
- 14 Akhmetov K. *Ulytau*, Astana: Publ. Foliant, 2006, 344 p.
- 15 Saduakas T.K. *The land and people of the region «Kokshetau — Kyzylzhar — Omsk– Kursmurun — Ulitau — Astana» (Historical and informative compilation)*, Almaty: Dyke-Press, 2003, 566 p.
- 16 Bektemisov A. *Kazakh*, 31–32 (597–598), 2012, August, 3–10, p. 5.
- 17 Toiyshanuly A. *Ana tili*, 25 (1231), 2014, June, 26 – July, 2, p 9.
- 18 Onalyskyzy G. *Ortalyk Kazakhstan*, 2014, June, 21, p. 5.
- 19 *Kazakhstan. National Encyclopedia: 4 / Edit. A.Nysanbayev*, Almaty: Home Edition Kazakh Encyclopedia, 2002, 720 p.
- 20 Baiymakhanov K. *Egemen Kazakhstan*, 2012, September, 29, p. 8.

21 Ospan S. Zhuldiz, 2012, 7, p. 196–199.

22 *Kazakhstan: National Encyclopedia*, Edit. A.Nysanbayev, Almaty: Home Edition Kazakh Encyclopedia, 1999, 720 p.

23 Maksudov S., Aybosinov Sh. *Egemen Kazakhstan*, 2012, September, 26, p. 9.

24 Zhanaev A. *Egemen Kazakhstan*, 2012, September, 11, p. 9.

ӘОЖ 82–95:821.512.122

Ж.Ш.Жұмагелдин

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru)

Төлен Әбдікұлының прозасындағы адам және қоғам мәселесі

Мақалада Т.Әбдікұлының прозалық шығармалары зерттелді. Жазушының қаламгерлік шеберлігі өмірдің шынайы жағдаяттарын бере білуімен ерекшелінеді. Ол өмірдің шынайы болмысын философиялық тұрғыда қарастырды. Автор Т.Әбдікұлының прозалық шығармаларында қазақ халқының тағдыры қалай көрінетіндігі тақырыптық-проблемалық тұрғыда, өзектілігін бейнеледі. Сондай-ақ қаламгердің суреткерлік шеберлігі, прозалық шығармаларындағы образдар жүйесі, кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесі, адамның қоғамдағы алар орны психологиялық аспектіде талданды.

Кілт сөздер: тарихи, әлеуметтік-саяси, оқиғалар, сөз саптау, сюжет құрау, стиль.

Талантты жазушы Төлен Әбдікұлының қаламгерлік қасиеті туралы айтқанда, оның екінің бірі батылы бара бермейтін өткір әлеуметтік мәселелерді қозғайтындығын және нені жазса да, биік парасаттылықпен терең зерттеп, жеріне жеткізе жазатындығын жете сезіне білуіміз керек. Қиялы ұшқыр суреткердің өзіндік қолтаңбасы аз жазса да саз жазатындығымен, сөйлемдер қысқа әрі нұсқа болып келетіндігімен ерекшеленеді. Бұл жайында жазушы Дулат Исабеков: «Жалпы Төлен бұрқыратып жазған жігіт емес. Әлі күнге шейін сол ырғағын сақтап келеді», — деп өте орынды айтқан [1]. Ол қай мәселені қозғаса да, қай уақыттың шындығын жазса да, өмірлік, адами проблемаларды алға тартқандығымен көзге түседі.

Төлен Әбдікұлының шығармашылығы бүгінгі заман шындығын арқау еткен. Ішінде кеңес дәуірінің шындығын, әсіресе 1930-жылдар аумағында өткен тарихи, әлеуметтік-саяси оқиғаларды («Әке» повесі, «Өліра» романы) т.б. суреттейтін туындылар бар. Бір ерекшелігі, жазушы қай кезеңнің оқиғаларын арқау етпесін, алдымен адам тағдырын, оның тыныс-тіршілігін, өмірдегі күрес-тартысын, әлеуметтік ортадағы әрекетін, қоғамдағы алар орнын тереңнен аршып танытуға мақсат етеді.

Жазушы адам мен қоғам, адам мен әлеумет қатынасын әрдайым басты назарда ұстайды. Әрқилы тағдыр иелері өздерінің арман-мұңымен, қасірет-қайғысымен, қуаныш-ренішімен бой көрсетіп жатады. Осы қатардағы қарапайым жандардың қоңыр тіршілігінің өзінен заман шындығын, уақыт бедерін танып, таразылауға тырысады. Жалпы, жазушы күнделікті өмірдегі кейіпкерлерді көрсете отырып, заманымыздың ауқымды шиеленістерін, философиялық тұрғыдан саралаған.

Жазушы Т.Әбдікұлының қаламгерлік даралығына оның шығармаларында өмірдің әр құбылысын, оқиғасын бірқалыпты, аспандатпай беруі, қаһармандардың диалогы, монолог арқылы олардың жан әлемін жарқырата аша отырып, болмыс-бітіміне үңілуі, ұлттық болмысқа тән алуан түрлі қасиет-сипаттарды әндете зерттеуі жатады дегіміз келеді. Қаламгер Т.Әбдікұлы барлық шығармаларында дерлік тарихи зердеге барлау жасап отырады, сол арқылы кешегіні бүгінгімен, бүгінгіні ертеңімен тығыз байланыста, бірлікте қарауға ұмтылады.

Т.Әбдікұлы шығармаларының көркемдік ерекшеліктері, тақырып талдау, кейіпкер психологиясын ашу, сөз саптау, сюжет құрау, бір сөзбен айтқанда, «жазушылық стилі қандай?», өзге әріптестерінен озған не кемшін түскен тұстары бар ма?» деген мәселелерге тоқталмақпыз.

Әдебиеттану ғылымындағы стиль — аса кең мағынадағы ұғым. Сонау XIX ғасырдағы А.Потебня, А.Веселовскийлерден бастап, көтерілістен кейінгі, яғни, XX ғасырдың 1920–30-жылдарында жазылған П.Сакулин, А.Белецкий, В.Жирмунский, В.Гофман, М.Рыбникова еңбектері,